

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Pusztító eszközök nevei a magyar nyelvben

1. A puszkapor feltalálása és korai története. Miként régi közmondásunk tartja, egyik nép a másiknak mestere. Európa sok mindent tanult Kínától, amely a francia Enciklopédia szerint „a legnépesebb és legműveltebb ország a világon” („le pays le plus peuplé & le mieux cultivé qu’il y ait au monde”, EDR. 3: 339). Nemcsak a papírgyártás (i. e. 100), a könyvnyomtatás (i. e. 2. század), a selyemszövés (a legrégebbi selyemfoszlánylelet az i. e. 2850–2650 közötti időszakból származik), az iránytű (i. e. 5. század), a mechanikus óra (8. század), hanem a lőpor, az első bombák és robbanóaknák is a kínaiak éles elméjét és kifinomult szakértelmét dicsérik. Sándor István, az első magyar bibliográfus, aki néha kiruccant a művelődéstörténet berkeibe is (1750–1815), így emlékezik meg róluk: „A Puszkaport valóban sokkal korábban esmerték nálunknál” (Sándor 1795: 39). Már az 1. században gyártották, s három alkotóeleme közül kettőnek, a kénnek és a salétromnak (kémiai szakkifejezéssel káliumnitrátnak) az írásjegye (硫 liú, 硝 xiāo) megtalálható egy 605-ben összeállított, Tunhuangban fennmaradt szótárban és számos orvosi kézikönyvben. Nyugaton a salétrom csak a 13. században vált ismertté.

Elsőnek azonban nem a pusztítóbb fegyverre és újabb hódításokra vágyó hadvezérek, hanem a halhatatlanság elixírjét éjjel-nappal fáradhatatlanul kutató taoista alkimisták hasznosították, akik a vegy-, gyógy-, kábító- és varázsszerek között nyelvilag nem tettek különbséget. Ezt példázzák a 壘 /gū/ jelentései is: ’1. méreg, 2. varázsszer, 3. rontás’ (i. e. 14. század). Receptje: ötféle férget (kígyót, százlábút, skorpiót stb.) berakunk egy edénybe, megvárjuk, míg jóízűen felfalják egymást, s jutalmul a győztest mozsárban finom porrá törjük. Az így elkészült patikaszer hol méregként, hol szerelmi bájjalként alkalmazható (EDOC. 261). A puszkapor kínai neve 火药 huǒyào ’égő/tüzes (fű)szerszám’ ugyanezt a szemantikai sokszínűséget mutatja.

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár a *szerszám* következő jelentéseit adja meg (SzT. 12: 458–460; zárójelben a szó első előfordulása): 1. eszköz, kellék (1644: „minden fel[e] keleo *zerzamokot*”); 2. munkaeszköz, műszer (1581: „egieb *zerzamok* is kezen legienek”); 3. lőszerszám, hám (1574: „kwlte volt ... ket zolgayat Lowayval *zerzamawal*”); 4. hadieszköz (1705: „hátral lévő *szerszámokról* és oldalról szekerekből sáncot csinálván”); 5. kellék, tartozék (1573: „*zerzamat*is oda Engettek”); 6. (puska)alkatrész, hozzávaló (1611: „Puska tokostol es *zerzamoto*l”); 7. fűszer, fűszerszám (1588: „*zerzamra* keolt d. 2”); 8. kb. rontó/varázsszer (1584: „ereós *zerzamokat* chinal”); 9. (az *intoxikáló szerszám* szerkezetben) mérgező szer (1763: „Hites Ferjének oly ételt *intoxicalo szerszámokból* készített”); 10. díszítmény (1673: „A köntöshöz *szerszámra* f 1 – 50 másfel forint”); 11. hímvessző, pénisz (1583: „Balas kowachne peterselemmel keoteotte volna Az Kendy Janos *zerzamat* be”). Mint látjuk, az általános értelmű *eszköz* ’vmilyen cselekvés elvégzéséhez szükséges instrumentum’ szétágazva speciális tevékenységek (munkavégzés, lovaglás, harc, lövészet, sütés-főzés, varázslat, mérgezés, díszítés, szeretkezés) kellékének nevévé válik.

Ilyesforma 'fű' → 'szer' → 'puskapor' jelentés-összefüggés tükröződik más európai nyelvek szavaiban is: ógör. *βοτάνη* '1. fű, 2. növény' → b. gör. *βοτάνη* 'lőpor' (PARTINGTON 1999: 313); or. *зеле* '1. fű, növény, 2. fűszerszám, 3. bájjital, varázsszer, 4. maszlag, méreg, 5. puskapor (a 16. századtól)' (CPЯ. 371–372); rom. *iarbă* 'fű' → 'puskapor' (DELR. 410); holl. *kruid* '1. növény, 2. gyógyfű, 3. fűszer' > *kruid* 'puskapor', vö. 14. sz. vége: „kanonnen, stenen kogels, *kruid*” 'ágyúk, kőgolyóbisok, gyújtópor' (EWN.); ném. *Kraut* '1. növény, 2. fű, 3. dudva' → 'lőpor' (elav.); összetételekben *kruytkarre* 'puskaporos szekér', *kruytkammer* 'lőporkamra' (14. század).

Eleinte a varázsszerként is használt puskapor neve *Donnerkraut* (*donrekruid*, 15. század) 'mennydörgéspör' volt. Napjainkra a ném. *Kraut* 'puskapor' jelentése csak a *Kraut und Lot* 'puskapor és ón' (~ holl. *kruid en lood*) állandósult szerkezetben maradt meg. Részlet egy népdalból: „für etlich tausend gulden roth / verschossen hat er *kraut und loth*” 'pár ezer vörös aranyat / ellőtt lőporban és ónban' (DWB. 2110). Egy irodalmi példa: „Ganz etwas anderes ist es, wenn der Jäger außer der Waffe, *Kraut und Lot* bei sich hat und doch sagen kann: »*Omnia mea mecum portans!*«” 'Egészen más, ha a vadásznál a fegyverén kívül csupán puskapor és golyó van, és mégis elmondhatja: »*Omnia mea mecum portans!*«' (Löns 1923, eredeti kiemeléssel). Előfordult a kifejezés a magyarban is: „Itten, (éresd *Háгат* [eredeti kiemelés]) elegendő fegyver, *puskapor és ón* vagyon, vegyék el ezeket bátorsággal, és fordítsátok hafznaitokra” (MKurir 1794: 548), „A közgyűlés *puskapor és ón* beszerzését rendelte el” (Baja város községi üléseinek jegyzőkönyve 1847–1849. 156/1848. 1848. május 6., idézi: KEMÉNY 2008: 150).

A kínai vegyészek kezdeti följegyzései óva intenek minket, nehogy a káliumnitrátot (KNO₃), a faszenet (C) és a kénkövet (S) összevegyítsük, mert a keverékük igencsak gyúlékony, és lángra lobbanthatja a szakállunkat vagy a kunyhónkat. A puskapor képletének legkorábbi leírása Ceng Kung-liang „Legfontosabb harceszközök gyűjteménye” (武經總要 wujing zongyao, 1044) című könyvéből, az egyik legmértavódabb haditechnikai forrásból származik. Huj-cung kínai császár (ur. 1067–1086) tökéletesen tisztában volt a lőpor stratégiai jelentőségével, ezért 1067-ben rendeletben tiltotta meg a salétrom és a kén külföldre szállítását. Természetesen a találmányok előbb-utóbb óhatatlanul elterjednek, s ez alól a puskapor sem jelentett kivételt.

919-től már katonai célokra is mind gyakrabban használták: 969-ben lőporral működő lövedékeket, 1221-ben pedig Csicsou ostrománál tűzbombákat vetettek be. Különleges eszköz a kifűrt bambuszszárból készült tűzlándzsa (火枪 huǒqiāng, későbbi nevén 火筒 huǒtǒng 'tűzcső'), amely vízszintesen tüzet lövell ki. Faszén, porcelántörmelék, vasreszelék, arzén és puskapor keverékével töltötték meg; tíz lépésnyi távolságban mindenkít megégetett. Első ábrázolása – s egyben a legkorábbi kínai tűzfegyver képe – egy 950 után szőtt tunhuangi buddhista selyemlobogón tűnik fel: a meditáló Buddhát kétélű kardokkal, íjjakkal állig fölfigyelvekzett démonok veszik körül, s egyikük, akinek fejfedőjét három kígyó díszíti, ezt a közelmúltban feltalált fegyvert szegezi rá; előtte egy ördögfióka éppen bombát készül eldobni. Egy 20. század eleji fénykép hasonlót mutat egy Dél-kínai-tengeren járó kalózhajó matrózáinak kezében (NEEDHAM 1986 ed.: 221–229).

Egy 1189-es kínai följegyzés megörökíti, hogy vadászaton lőporral megtöltött cserépbombákat robbantottak, s a halálra rémisztett róka egyenest az előre kifeszített hálóra rohant bele. A Szung- (960–1279) és a Csin-dinasztia (1125–1234) alatt, továbbá a mongol seregben a röppentyű – gyakran tűzkatapultból (火砲 huǒpào, újabb jelentése 'ágyú') ki-

löve – megszokott fegyvernek számított. A kínai fegyverekről írt könyvében TOKAJI ZSOLT a *zsarátnokdobáló* szóval adja vissza (TOKAJI 1997: 93). 1237 júliusában Oroszországban, Rjazanyban, továbbá 1241. április 9-én – két nappal a muhi csata előtt – Lengyelországban, a legnicai ütközetben is alkalmazták a tatárok az egyik válfaját, a tüzes sárkányt (火龙 huólóng), lásd: PAN 2008: 1906; ez előfordul Gárdonyinál is (1967: 268, 376). MICHAEL PRAWDIN azt állítja, hogy a Sajó menti csatában is szerepelt a puskapor, de a bizonyítékkal adós marad. Ezért „bizton kijelenthetjük, hogy a mongolok Európa elleni háborúi nem tekinthetők a puskapor technikáját Nyugatra juttató eszköznek” (NEEDHAM 1986 ed.: 573).

Nagyszabású pirotechnikai felkészültségükről Kodolányi János is megemlékezik a tatárjárást megelőző idő krónikáját nyújtó, lebilincselő regényében: „Batu nem érezte jól magát Pesten. A Muhinál kivívott győzelem igen sokba került, a megszorított királyi sereg kétségbeesetten, hősieen védekezett, s ha nincsenek a bábuk, a lovakra kötözött rémalakok, ha nincs a *robbanó fazék* meg a zöld tűz, ha a *bambuszcsövekből szórt láng* fel nem gyújtja a szekértábort sátrastul-emberestül, súlyos vereség érte volna” (2013 [2]: 371). A magyar tüzéség történetéről szóló előadásában és cikksorozatában IVÁNYI BÉLA megemlíti, hogy Kínában a lőport már a Krisztus előtti évszázadokban ismerték, s innen tanulták el összetételét meg használatát az indusok, akik állítólag már 40-ben alkalmaztak bambuszcsövből fabrikált lőfegyverféléket, amelyből tüzet lehetett vetni (IVÁNYI 1916: 4, 1926: 2).

1258 januárjában-februárjában Hülegü (?–1265) seregének katonái Bagdad ostrománál használtak cserépbombákat, s az eseményekben kínai szakemberek és pirotechnikusok is részt vettek. Később az ott foglyul ejtett pattantyúsaik árulták el a tűzfegyverek titkát a móroknak. 751-ben hasonlóképp kerítettek szert az arabok a papírgyártás ismeretére Közép-Ázsiában elfogott kínai katonáktól. Az arab világ kettős szerepet játszott a kínai tudományos ismeretek európai terjesztésében: hol áthághatatlan akadályként, hol előzékeny közvetítőként szolgált.

Európában a lőpor receptjét először 1248–1267 között a filozófus szerzetes, Roger Bacon (1214 k. – 1293 k.) foglalta írásba, még hozzá titkosítva, anagrammaformában, Levél a művészet és a természet titkos működéséről, továbbá a mágia hiábavalóságáról című munkájában. Bőségesen merített a Szent Ferenc-szerzetbeli Rubruk – másként Ruysbroek, latinosan Rubruquis (1228–1293) – idevágó munkásságából is, aki Szent Lajos király (ur. 1226–1270) megbízásából 1253–1255 között járt követségben a tatároknál, és hadviselésükről szólva megemlíti a nagy lánggal égő, robbanó port, melyet edényekben, katapultokból lőnek ki (Bacon és Rubruk szövegeit veti össze CHARPENTIER 1935).

A robbanószert eleinte bambuszba (爆竹 bàozhú 'robbanó bambusz' vagy 爆竿 bàogān 'robbanó [bambusz]szár'), ritkábban papírba vagy edénybe zárták, de hamarosan megjelentek a fémborítású, sokkal pusztítóbb hatású, mai értelemben vett pokolgépek, amelyek pillanatok alatt lángba borították az épületeket és pánikba ejtették az ellenséget. Egyes fajtáikat ostromgépekkel, másokat kézzel juttattak célba. Eredetileg az ágyúcső is bambuszból készült, s a 13. századtól fogva használtak bronzból öntöttöket is. A Marco Polo életének eseményeit feldolgozó filmsorozat (Fusco 2014) 10. epizódja bemutatja a várostromban alkalmazott katapultot és a robbanó lövedéket.

2. Bombák. A *bomba* nemzetközi vándorszó, megtalálható afrikai és ázsiai nyelveken is: ha. *bom*, szu. *bombom*, h. बम /bam/, szing. බမ့်မ့် /bōmbe/, ind. *bom* (CIED. 149; PXC. 23; CPC. 40; XPC. 740). Végző soron ez egy robbanást idéző hangutánzó tő, vö. m.

bumm (~ nyj. *bumman* 'pukkan'), ang. *boom*, holl. *bom*, ind. *bum* (CIED. 163; EWbD.² 157; SED.² 433; TESz. 1: 389; ŰMTSz. 1: 632). Európai forrása az ógör. *βόμβος* '1. tompa, mély hang, 2. moraj, zúgás', azonban jelentése az olasz katonai zsargonból terjedt el Európa-szerte (TESz. 1: 336–337; PĀC. 47). A többi földrészre az angol, portugál és holland közvetítette.

Bomba 'szilárd burkolatból és (ütközéskor) robbanó, gyújtó stb. töltetből álló robbolóeszköz' (ÉKsz.² 142) szavunk – akkor még gyakoribb, 'robbanóanyaggal töltött üregegyűgolyó' jelentésében – már Buda visszafoglalása környékén olvasható *bombi* alakban: 1685 k.: „mozsárgyűkből *bombikat* kezdenek azonnal belőle hányani” (Rumy 1817 [1]: 93). További irodalmi példák: „Terhelve közöttök sok vala lisztekkel, / Sok pattantyúsokkal, sok pedig pékekkel, / Sok inzszenérekkel, sok regementekkel, / Ágyúkkal, *bombikkal*, s más hadi szerekkel” (Gvadányi 1975: 183), „Az emberi élet csak elröpülő pillanat, minek elenyészése előbb-utóbb kikerülhetetlen. Mi szebb? halni-e az ostromlott vár falai alatt, a sokaság közt bujkáltodban történetesen melletted elpattanó *bombától* lezúzva? vagy halni az ellenség bástyái felett, minekutána merész szökelléssel hazád zászlóját azokon kitűzted?” (Kölcsey 1981: 42).

Közkeletű a *bomba* '(váratlan,) nagy hatást kiváltó dolog, kül. hír, bejelentés' (Nsz. 4: 532) jelentésben is: „Ez a hír volt az első igazi *bomba* Csomorkányon” (Németh 1975: 535). A hirtelen hír *lecsap/ügy hat, mint egy bomba* vagy *bombaként* {*mint bomba*} *hat/robban*, azaz 'váratlan meglepetést v. riadalmat kelt': „Jeanne minden előkészületet és óvintézkedést megtett, amit csak tudott, mivel tudta, hogy két nap múlva *robban a bomba*: lejár az első ötszázezer frank fizetési határideje” (Dumas 1985 [2]: 210), „*Mint a bomba hatott* a hír, / Hogy előkerült a bomba” (Spanyol románc. Juhász 2006: 892), „És délelőtt, *mint egy bomba, lecsapott* New Yorkból a bizottság! Störens kapitány vezetésével a rendőrség mindenkit előállít a városházára, akit kihallgatni óhajtanak” (Rejtő 1969: 94).

Más nyelvekből való párhuzamai: ném. *wie eine Bombe einschlagen* 'bombaként robban' (NMIsz. 115); ang. *go down like a bomb* 'bombaként hat' (AAKSz. 51), *explode a bomb-shell* 'bombaként robban', *drop a bomb(shell)* 'előrukkol az öreg ágyúval' (NTC. 99); cseh *působit jako (zápalná) bomba* '(felrobbant) bombaként hat' (ĀRFS. 46); litv. *kas padarė sprogusios bombos įspūdi* 'robbanó bomba hatású'; alb. *është ra si bombe* 'bombaként zuhant le'; tör. *bomba gibi patlamak* 'robban, mint a bomba' (LCFU. 129–130). A németben a nagy rendetlenségre, összevisszaságra használják az alábbi szóláshasonlatot: (*es sieht aus als ob da eine Bombe eingeschlagen hat* '(úgy néz ki,) mintha ott egy bomba csapott volna be'.¹

A *bomba* 'nagyszerű, pompás, csodálatos' értelemben, illetve pozitív jelentésű melléknév fokozására számos kifejezésünkben szerepel: *bomba ötlet*, *bomba szerep*, *bomba nő*, *bomba siker*, *bomba üzlet*. Kialakulásukat elősegítették a hasonló német névszói összetételek: *Bombenidee*, *Bombenrolle*, *Bombenfrau*, *Bombenerfolg*, *Bombengeschäft* (korántsem a teljesség igényével lásd ILDU. 2: 453–459; nagy részük mára elavult). Néhány irodalmi példa: „En már tegnap tartottam egy jelmezes főpróbát. *Bomba sikerem* volt!” (Csukás 1973: 36), „Mi lenne, ha leforgatnánk valamit együtt? *Bomba üzlet* lenne – kár, hogy nem áll rá” (Eörsi 1985: 52), „Várjunk, míg Bombayban hó lesz, / meglásd, babám, *bomba jó lesz*” (Darvas 2001: 88).

2.1. Nyalánkságok. Bekerült a *bomba* 'gömb alakúra formázott gyógyszer v. étel, kül. édesség' jelentésben a cukrászat szakszókincsébe is. A *vitaminbomba* összetétel olyan

¹ ELISABETH PIIRAINEN szíves közlése, akinek itt fejezem ki köszönetem a német nyelvi adatok értelmezésében nyújtott segítségéért.

ételt jelöl, amely koncentráltan tartalmaz különféle vitaminokat; másképpen *kalória-bomba* (ezt a szót az ÉKsz.² még nem hozza). Marcipánnal borított változata a *marcipán-bomba*: „H. legyintett, megrázta az asztali csöngettyút, és a szobalány máris hozta szép tálon a *marcipánbombát*” (Eörsi 1985: 48). Egyéb nyelvi párhuzamai: ném. *Vitaminbombe*, *Kalorienbombe*, *Marzipanbombe*, ang. *vitamin bomb*, *calorie bomb*, *marzipan bomb*, or. *витами́нная бомба*, *калори́йная бомба*, *бомба из марципана* / *марципановая бомба*. Egy angol édesség neve *chocolate frosted sugar bomb* 'csokoládés, fagyasztott cukros bomba' (CWHF. 1487).

2.2. Tüzes menyecskék. Valószínűleg nem a *bomba nő* szerkezettől függetlenül, az 1950-es években honosodott meg nyelvünkben a *bombázó* 'feltűzően csinos fiatal nő' jelentésben – másképpen *szexbomba* 'a férfiak érzékiségét erősen ingerlő (filmszínész)nő' (ÉKsz.² 143, 1258; Nszt. 4: 537). Itt már bizonyára az angol *sex bomb* besugárzása érződik a magyar frazeológiába, s korántsem a ném. *Sexbombe* szóé, amelyet főleg Brigitte Bardot-ra és Marilyn Monroe-ra használtak (CDWPhO. 28; ILDU. 7: 2632). Szinonimája lehet az angol kifejezésnek a *bombshell* 'gránát' is. Eredetileg Jean Harlow-t nevezték így a Bombshell című, Victor Fleming rendezte amerikai filmben (1933). Nagy-Britanniában az alkotást *Blonde Bombshell*-ként (Szőke gránát) forgalmazták, innen terjedt el a *blonde bombshell* 'csinos szőke nő (gyakran filmcsillag, manöken v. riporter)' jelentésben, és került be szinonimáival együtt számos nyelvbe átvételként vagy tükörfordításként is; vö. ind. *bom séks* 'szexbomba', ném. *blonde Bombe* 'szőke bomba' és *Granate* 'gránát' (CIED. 893; ILDU. 2: 453, 3: 1109).

Egy példa rá az angol nyelvből: „And it's not the first time *the blond bombshell* has been in trouble over the use of drugs” 'S nem először történik meg, hogy a szőke bombázó bajba kerül kábítószer-használat miatt' (Collins CD-ROM). A szó jelző nélküli alakja jelentésbővüléssel bármely (barna, fekete, szőke, vörös vagy melírozott) hajú hölgyre vonatkoztatható: „A főszereplője egy csácsogó hangú, primadonnaszerű nő lenne, afféle hervadt *szexbomba*” (Egri 1972: 262), „Rőt színekben pompázó / vörös, begyes *bombázó*” (Darvas 2001: 60).

Ugyanígy él az or. *бомба* 'bomba' is 'szexbomba' értelemben (TCPC. 45), és azonos szemléleten alapul az ereje teljében lévő férfiszépségre alkalmazható *бомбардур*¹ 'bombázó repülőgép' → *бомбардур*² 'vonzó férfi' főnév is (БСРЖ. 70). Viszont a ném. *Sexbomber* 'szexbomba' (1950 u.) jelentése is bővült. Különlegessége, hogy az *-er* képzős, hímnemű szót elsőként nőkre alkalmazták, s csak később terjedt ki férfiakra is (ILDU. 7: 2632). Vonzó, vörös hajú nőket a *Feuerbombe* 'tűzbomba' kifejezés illet meg (ILDU. 3: 854), s nemcsak frizurájuk színe, hanem minden bizonnyal kirobbanó sikerük miatt is.

3. Tüzes labdák Európában és Kínában. A 16–17. században a gyújtó és robbanó hatású hadi eszközöket *tüzes* (gyúlékony lövedékkel működő) *szerszámoknak* hívták (vö. lat. *instrumentum ignitum*; ném. *Feuerwerk*: ma csak 'tűzijáték' jelentésben): 1620: „Tüzes szerszámhoz valo Negy singh vaszon, es valami Ezüst” (SzT. 12: 458). Régente *labdának* a célpontok felgyújtására használt lövedékfajtát mondták, s az ezt készítő mestert *labdacsinálónak*. Egyik középkori bombánk neve a lőporral, szurokkal és kénnel töltött *tüzes golyóbis/labda*.

Lássunk egypár klasszikus idézetet: 1553: „Gyorson álló seregeket beállaták, / Vártán valók es oltalmat alkotának, / *Laptákat*, tüzesnlakat béhányának, / Terekök azzal semmit nem ártának” (Tinódi 1974: 105); 1651: „De itt sem aluszik az tudós Csontos

Pál, / Bőven felel nékik porral és ágyuval, / Szurkos koszorukkal, sok tüzes labdákkal; / Lajtorja-hozóknak áll ellent nagy kárral” (Zrínyi 2003: 152); 1662: „a pattantyúsok egy *laptát* jól kivetni nem tudnak vala, hanem [...] csak az árokba szállott le” (SzT. 4: 748); 1757: „Ki mondhatná meg a lakosok örömit, mivel nagy károkat, romlásokat, égéseket szenvedtek volt a *bombák* és a *tüzes golyóbisok* miatt!” (Mikes 1978: 341).

Nincs új a nap alatt: a Szung-dinasztia (960–1279) krónikája megemlíti, hogy 1000-ben Tang Fu 火球 huǒqiú ’tüzes labda’ névre keresztelte bombáját (HO PENG YOKE 2008: 1040). Sokáig őt tartották a röppentyű feltalálójának, azonban mai ismeretünk szerint a hozzá való puskapor gyártásának technikai feltételei csak a 12. század után teremtődtek meg. Sajnos, poliszémia folytán a kínai források szóhasználata kétértelmű: a 火箭 huǒjiàn ’tüzes nyílvesztő’ jelentése lehet ’gyújtónyíl’ vagy ’röppentyű’ is, ám a szövegkörnyezet nem mindig nyújt eligazítást (NEEDHAM 1981: 46–47; NEEDHAM ed. 1986: 130).

Egy 16. századi kínai regény a Pagodahordozó herceg és a démon közötti viadalról írva több tüzfegyvert is említ: „Vágtattak a *tűzsárkányok*, tűzlovak, tűzvarjak, tűzpatkányok, szállottak a tüzes kardok, *tüzes nyilak* – de bizony a démon nem rettent meg tőlük!” (Vu Cseng-en 1980 [2]: 26). Természetesen a tűzállatok a humoros hatás kedvéért száguldottak vagy röppültek bele a történetbe.

Eredetileg az ágyúk tömör golyóbisokkal működtek; Magyarországon a többségüket a vas-, kő-, ólom-, ritkábban pedig az acél- és rézgolyók tették ki. Egy időben Kínában ugyancsak kőből készültek, ezt a 炮 pào ’ágyú’ szó régebbi, 砲 írásjegyében a 火 huǒ ’tűz’ helyett használt 石 shí ’kő’ gyök is mutatja.

4. A röppentyű családja és kínai elődje. A *röppentyű* ’gyújtóanyagot továbbító régi fegyver, ill. ennek lövedéke’ (ÉKsz.² 1160) a *röppen* ige -*tyű* képzős származéka. Az első ábráját arab forrás nyomán Konrad Kyeser (1366–1405 u.) „Bellifortis” című, több száz illusztrációval kísért haditechnikai kézikönyve közölte (1402–1405). Egy idézet a *röppentyű* szó használatára a szabadságharc idejéből: „Az ellenség [...] nagy tömeg minden fajta ágyúgolyót, shrapnelt, *röppentyűt* szórt támadó hadoszlopaink ellen” (Görgy 1885: 150).

A *petárda* ’robbantásra haszn., puskaporral töltött fémedény’ (ÉKsz.² 1077), régen hidak és kapuk felrobbantására alkalmazták, vö. „Kapuk rontására néhány *Petárdájok* vala” (Gvadányi 1793: 297). Köznapi, pontatlan szóhasználatban a tűzijátékbombákat is szokták így hívni. A szó a kfr. *péter* ’1. szellent, 2. pufogat, durrant’ származéka (< lat. *pēdo* ’szellent’). Számos nyelvbe átkerült: ang. *petard*, sp. *petardo*, or. *nemapða*.

Ugyancsak a nemzetközi vándorszavak közé tartozik a *rakéta* ’tűzijátékban v. jelzésre haszn., (színes) fényt árasztó lövedék’ (ÉKsz.² 1121); vö. holl. 1740: *raket*; or. *pakema*; ír *roicéad*; h. राकेट /rāket/; szing. 火箭 /rokat/; ind. *rokét*; jap. ロケット /roketto/. Az angol szó közvetlen forrása az ol. *rochetto*, a *rocco* ’guzsaly’ kicsinyítő képzős alakja (TESz. 3: 340).

Kínában a rakéta a 12. század vége felé tűnik fel: a Szung-udvarban rendezett tűzijáték során bambuszt alacsony salétromsav tartalmú robbanó keverékkel töltöttek meg, s az egériként ide-oda cikázott; innen 地老鼠 dilǎoshǔ ’földi egér’ neve. Needham patkánynak (*rat*) fordítja (NEEDHAM 1981: 47; NEEDHAM ed. 1986: 134–135, 473–477). Valóban, régi szövegekben a 鼠 shǔ ’1. egér, 2. patkány’. Viszont a mai kínai nyelvben a 老鼠 lǎoshǔ ’öreg egér’ kifejezés az egeret, a 大鼠 dàshǔ ’nagy egér’ a patkányt jelenti. Hasonlóan kaptá nevé a *béka* nevű röppentyűfajta, amely béka módjára ugrándozott (CzF. 2: 518).

1937-ben kiadott útinaplójában Nyisztor Zoltán megemlíti, hogy a Mennyei Birodalomban az új évet „14 napos munkaszünettel, dínomdánommal, sárkányeregetéssel és nem utolsósorban békák, patronok, petárdák és egyéb lármás s durrogó szerek robbantásával” ünneplik meg (1937: 122). Elképzelhető, hogy a *béka* itt a kínai *patkányt* jelenti.

Mind a *röppentyű*, mind a *petárda* elterjedt ’szellemes ötlet, mondás’ (ÉKsz.² 1160) jelentésben: „Vacsoránál a mester apraja-nagyját sorban éleszti kedélye *röppentyűivel*” (Konrád 1989: 340), „Mi a lényeges különbség a szatirikus szisszenetek, szatirikus *petárdák* és a tudományos igényű, de komikus hatású sas-leírás között?” (Szalay 1983: 120). A *petárda* ’pirotechnikai eszköz’ → ’élc, elmés megjegyzés’ jelentésváltozása megfigyelhető a csehben, a lengyelben (mindkettőben *intelektualna petarda* ’szellemi röppentyű’) és az angolban is. Egy amerikai sajtónyelvi példa: „I was hoisted on my own *intellectual petard*” ’saját szellemi petárdám röpitett levegőbe’, azaz saját kelepccembe estem (The Washington Post 2012. január 12.). Idesorolható a *petard* ’csalás kockajáték közben’ jelentése is, mivel a partner becsapása gyakran szellemi erőfeszítést igényel (DSUE.⁸ 872).

5. Gyümölcs és harceszköz közös neve. A *gránát* szó az olasz *granata* ’gránátalma’ jelentésű főnévből ered, hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye. Katonai műszóként számos nyelv ismeri: ang. *grenade*; or. *granata*; ind. *granat*. Végső forrása a lat. *granatum pomum/malum* ’magvas alma’ *granata poma/mala* többes száma, amely „a kései, illetőleg középkori latinban egyes számú nőnemű alakká értékelődött át gyűjtőnévként” (VÖRÖS 1996: 95; TESz. 1: 1095). Nyelvünkbe a német közvetítette. Részlet egy 18. századi hadtörténeti leírásból: 1789: „Illyen töltséreket szoktak a’ Bombákba, és Gránátokba-is dúgni; de akkor, laffán égő materiával vagynak ezek meg-töltve, melly t. i. tsak akkorra ég le, a’ Bombáknak és Gránátoknak töltelékjeig, mikorra azok a’ ki-intézett helyekre le-esnek. [...] a’ meg-gyúladt gránátok, jég első formára, fzélyvel fzőródnak, ’s elpattogván, fzőrnyű károkot okoznak” (Jegyzések 592). A huszti vár 1669. évi leltárában a *tüzes gránátot* említi, s ez az Erdélyi magyar szótörténeti tár részletesebben nem indokolt megjegyzése szerint azonos a *tüzes golyóbissal* (SZT. 4: 594). A dravida nyelvekhez tartozó kannada ’gránát’ jelentésben is a *bomba* szót használja: ಕಬ್ಬಾಂಬು /kaibāmbu/ ’kézibomba’ (KEED. 280) – lásd alább a *Molotov-koktél* történetét.

6. Pokolgép. Ez a ’(merénylethez haszn.) időzítve robbanó szerkezet’ (ÉrtSz.² 1088) jelentésű haditechnikai terminusunk legalább kétszáz éves; régebben a hadseregben és a haditengerészetnél használt robbanószerkezeteket is így hívták. Német megfelelője, a *Höllemaschine* már a 17. század végéről kimutatható (ILDU. 4: 1412). Lényeges tulajdonságaként minden szótári definíció a pusztító képességét emeli ki. Vö. fr. 1704: *machine infernale* ’különleges módon összeszerelt harci és robbanó eszköz, amely oly nagy rombolást okoz, amelyet a közönséges hadsereg nem képes’ (GRLF. 998); ang. 1769: *infernal machine* ’(általában valamilyen ismerős, ártatlan tárgynak álcázott) robbanása révén élet kioltására vagy tulajdon elpusztítására alkalmas szerkezet; korábban harcmozdulatokban használt robbanó eszköz’ (OED.² 7: 925).

Egy irodalmi példa az angolból: „Monsieur is [...] engaged in constructing an *infernal machine* to the address of His Majesty, Louis Philippe, King of the French” ’Monsieur [...] most éppen azon fáradozik, hogy pokolgépet szerkesszen öfelsége Lajos Fülöp francia király számára’ (Thackeray 1974: 301). További adalék: „Csakugyan tudtak

valahol egy földszinti szobát adni a nagyasszonynak, ahová nem kellett *pokolgép*en repülni” (Jókai Mór 2000 [2]: 98).

Az utóbbi évtizedekben jelent meg számos nyelvben (gyakorta egy második jelzővel) a *ketyegő pokolgép / időzített bomba* frazéma, melynek jelentése ’lappangó veszély’. Bár a szerkezet a beállított időben robban, de nem tudjuk, mikor; hatása bármikor bekövetkezhet: „Ehhez a *ketyegő demográfiai pokolgép*hez képest igen sok parlamenti témánk legfeljebb szilveszteri petárda” (Csépe Béla, ONapló 1996. ápr. 22.).

Más nyelvek példái: ném. „*Tickt im Bodensee eine ökologische Zeitbombe?*” ’Ökológiai időzített bomba ketyeg a Bodeni-tóban?’ (Die Welt 2014. aug. 3.); rom. „*Bombă cu ceas* ascuntă în Antarctica” ’Rejtett időzített bomba az Antarktiszon’ (Ziarul de Iași 2013. nov. 19.); holl. „*Duizende tikkende tijdbommen* in hiuzen” ’Ketyegő időzített bombák ezrei a házakban’ (Hart van Nederland 2014. jún. 4); cseh „*V Evropě tiká demografická časovaná bomba*” ’Európában időzített demográfiai bomba ketyeg’ (www.voxeurop.eu, 2012. ápr. 11.). (Vö. LCFU. 131.) Az orosz nyelvben a *бомба замедленного действия* ’időzített bomba’ jelenthet ’volánál ülő hölgy’-et is (БСПИ. 2007: 52).

7. Molotov-koktél. 1939. november 30-án a Vörös Hadsereg megtámadta Finnországot. Az 1940. március 12-ig tartó téli háborúban a két és félszeres túlerőben lévő szovjet csapatok ellen a finnek házi készítésű bombákkal védekeztek, amelyek főleg a harcok során szemben bizonyultak hatékonyak; későbbi tömeges előállításukhoz már felhasználták a finn vodkagyártás infrastruktúráját is. Eero Kuittinen finn kapitány 1937-ben alkotta meg ezt a fegyvert. A gyúlékony, nyúlós folyadékkal (alkohollal, benzinnel, petróleummal) és foszforral, kátránnyal, műtrágyafélékkel megtöltött palack meggyújtva és a tankra dobva robbanás után lángba borította annak páncélzatát. Eleinte a *polttopullo* ’égő palack’ névvel illették, később Vjacseszlav Mihajloviics Molotovról, az akkori szovjet külügyminiszterről a *Molotov cocktail* nevet kapta. Az összetétel második tagja eredetileg csupán a több alkotóelemből álló hatóanyagot jelölte, később tartalmával együtt az egész palackot. Ilyen gyújtóbombákat először a spanyol polgárháborúban a falangisták alkalmazták a köztársaságiak szovjet gyártmányú, T-26 és BT-7 típusú harcoksjai ellen.

A bomba olyan sikert aratott, hogy Európa-szerte elterjedt; Nagy-Britanniában a német támadás visszaverésére létrehozott Home Guard (polgárőrség) tőkéletesítette is. Napjainkban főként utcai zavargásokban használják a rendőrségi járművek megállítására (CDWPhO. 620; ILDU. 5: 1926; SOED.³ 2644). Egyes nyelvekben a ’Molotov-bomba’ vagy ’kézibomba’ összetétellel is találkozunk: ol. *bomba Molotov*, mal. *bom Molotov*. A politikai korrektségre törekvő eszperantó a *brulbotelo* ’gyújtópalack’ szót alkotta meg rá; hasonló az ind. *granat bénsin* ’benzines palack’ (CIED. 331). S hogy mondjuk az oroszban? Ma már ott is *коктейль Молотова* ’Molotov-koktél’, de ez a kifejezés csak a múlt század 80-as éveinek vége felé honosodott meg, addig ’gyújtókeverékkel töltött palack’-nak (*буытылка с зажигательной смесью*) titulálták (БСПИ. 297).

1941-ben Moszkva védelmekor a Vörös Hadsereg is bevette a németek ellen. Később szerephez jutott az 1943-as varsói fölkelésben, 1948-ban az arab–izraeli háborúban, 1956-ban pedig hazánkban is: „A játékbaba *Molotov-koktél*t dobott három tankra” (Dénes 1981: 194). Egy példa metaforikus használatára: „A nézetek nem újak tehát, de új az, amit ez a sokak által tanulmányoknak nevezett szellemi *Molotov-koktél* jelent” (Kövér László, ONapló 1992. aug. 31.).

Őrzi Vjaceszlav Mihajlovics nevét egy másik finn kifejezés is, a *Molotovín leipäkori* 'Molotov-kenyereskosár' (> ang. *Molotov breadbasket*) szó szerkezet. Ez nem más, mint gyújtóbombákat tartalmazó bádogdoboz, amelyet repülőgépekről szórtak le, így a bombák nagy területet boríthattak be (SOED.³ 2: 2644). Molotov a finn területek bombázásáról szólva többször leszögezte, hogy félreértésről van szó, az ehhező lakosságnak élelmiszert dobnak le: innen az ironikus elnevezés.

A német pincérsargonban az 1960-as évektől *Molotowcocktail* egy magas alkohol-tartalmú vodka beceneve is (ILDU. 5: 1926).

1. táblázat

A cikkben tárgyalt tisztító eszközök nevei, átvitt jelentésük és idegen nyelvi megfelelőik

Magyar szó vagy kifejezés	Párhuzamai
1. <i>bomba, bombi</i> (rég) 1. 'robbanóanyaggal töltött üreges ágyúgolyó', 2. 'szilárd burkolatból és (ütkezéskor) robbanó, gyújtó stb. töltetből álló rombolóeszköz'	ógör. βόμβος 1. 'tomba, mély hang', 2. 'moraj, zúgás' > ol. <i>bomba</i> ha. <i>bom</i> ; szu. <i>bombom</i> ; h. बम; szing. බမ္බ; ind. <i>bom</i> ~ m. <i>bumm</i> (~ nyj. <i>bumman</i> 'pukkan'); ang. <i>boom</i> ; holl. <i>bom</i> ; ind. <i>bum</i>
2. <i>bomba</i> 'váratlan, nagy hatást kiváltó dolog, kül. hír, bejelentés' <i>robban a bomba; lecsap/úgy hat, mint egy bomba; bombaként {mint bomba} hat/robban</i>	ném. <i>wie eine Bombe einschlagen</i> ; ang. <i>explode a bombshell, go down like a bomb, drop a bomb(shell)</i> ; cseh <i>působil jako (zápalná) bomba</i> ; litv. <i>kas padarė sprogdusios bombos įspūdj</i> ; alb. <i>është ra si bombe</i> ; tör. <i>bomba gibi patlamak</i>
3. <i>bomba</i> 1. 'nagyszerű, pompás, csodálatos', 2. '(pozitív jelentésű melléknév fokozására) igen, irtó' <i>bomba szerep, bombasiker, bomba üzlet, bomba ötlet, bomba nő</i>	< ném. <i>Bombenrolle, Bombenerfolg, Bombengeschäft, Bombenidee, Bombenfrau</i>
4. <i>bomba</i> 'gömb alakúra formázott gyógyszer v. étel, kül. édesség' <i>vitaminbomba, kalóriabomba, marcipánbomba</i>	ném. <i>Vitaminbombe, Kalorienbombe, Marzipanbombe</i> ; ang. <i>vitamin bomb, calorie bomb, marzipan bomb</i> ; or. <i>витамин-бомба, калорийная бомба, бомба из марципана / марципановая бомба</i>
5. <i>bombázó</i> 'feltűnően csinos fiatal nő'	or. <i>бомбардир</i>
6. <i>szexbomba</i> 'a férfiak érzékiségét erősen ingerlő (filmszínész)nő'	< ang. <i>sexbomb</i> ang. <i>(blonde) bombshell</i> ; ném. <i>Sexbombe, Sexbomber, blonde Bombe, Granate, Feuerbombe</i> ; or. <i>бомба</i> ; ind. <i>bom séks</i>
7. <i>tűzes szerszám</i> 'bombafajta' <i>tűzes golyóbis/lapta/labda, tűzes gránát</i>	lat. <i>instrumentum ignitum</i> ; ném. <i>Feuerwerk</i> ; k. 火球
8. <i>röppentyű</i> 'gyújtóanyagot továbbító régi fegyver, ill. ennek lövedéke'	k. 火箭

9. <i>petárda</i> 'robbantásra haszn., puskaporral töltött fémedény'	ang. <i>petard</i> ; sp. <i>petardo</i> ; or. <i>nemarda</i>
10. <i>röppentyű/petárda</i> 'élc, elmés megjegyzés'	cseh <i>petarda</i> ; ang. <i>petard</i>
11. <i>rakéta</i> 'tűzijátékban v. jelzésre haszn., (színes) fényt árasztó lövedék'	or. <i>pakema</i> ; ír <i>roicéad</i> ; h. <i>राकेत</i> ; szing. <i>രോക്കറ്റ്</i> ; ind. <i>roket</i> ; jap. <i>ロケット</i>
12. <i>gránát</i> 1. 'tűzérési robbanó lövedék', 2. 'kis méretű, kézzel hajítható gyalogsági gránát' <i>tűzes gránát</i>	< ném. <i>Granate</i> ol. <i>granata</i> ; ang. <i>grenade</i> ; or. <i>granata</i> ; ind. <i>granat</i> ; kann. <i>ಗ್ರಾನಾಟ</i>
13. <i>pokolgép</i> '(merénylethez haszn.) időzítve robbanó szerkezet'	fr. <i>machine infernale</i> ; ang. <i>infernal machine</i> ; ném. <i>Höllennmaschine</i>
14. <i>ketyegő pokolgép / időzített bomba</i> 'lappangó veszély'	ném. <i>die Zeitbombe tickt</i> ; cseh <i>tiká časovaná bomba</i> ; rom. <i>a fi o bombă cu ceas</i> ; holl. <i>tikkende tijdbommen</i> ; f. <i>aikapommi tikittää</i> ; or. <i>бомба замедленного действия</i>
15. <i>Molotov-koktél</i> 'benzinnel v. foszforral töltött, ronggyal betömött üveg, melyet a rongynál meggyújtva utcai harcokban használnak'	ang. <i>Molotov cocktail</i> ; eszp. <i>brulbotelo</i> ; f. <i>Molotovin cocktail</i> ; mal. <i>bom Molotov</i> ; ol. <i>bomba Molotov</i> ; or. <i>коктейль Молотова</i> ; ind. <i>granat bénsin</i>
16. <i>Molotov-kenyereskosár</i> 'gyújtóbombákat tartalmazó bádogdoboz'	< f. <i>Molotovin leipäkori</i> ang. <i>Molotov breadbasket</i>

Kulcsszók: etimológia, művelődéstörténet, technikátörténet, puszkapor, metafora.

Rövidítések

alb. = albán	ind. = indonéz	ógör. = ógörög
ang. = angol	jap. = japán	ol. = olasz
b. gör. = bizánci görög	kann. = kannada	or. = orosz
elav. = elavult	kfr. = középfrancia	rom. = román
eszp. = eszperantó	lat. = latin	sp. = spanyol
f. = finn	le. = lengyel	sv. = svéd
fr. = francia	litv. = litván	szing. = szingaléz
h. = hindi	m. = magyar	szu. = szuahéli
ha. = hausza	mal. = maláj	tör. = török
holl. = holland	ném. = német	

Források

- Csukás István 1973. *Keménykalap és krumpliorr*. Móra Kiadó, Budapest.
 Darvas László 2001. *Állatszabásúak*. Barlang Kiadó, Budapest.
 Dénes Tibor 1981. *Budapest nincs többé Budapestén*. Griff Verlag, München.
 Dumas, Alexander 1985. *A királyné nyakéke*. 1–2. Európa Kiadó, Budapest.

- Egri Csaba 1972. *Az angyalok nyelvén sem...* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Eörsi István 1985. *A Maradjhű-utcában.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Fusco, John 2014. *Marco Polo.* 1. évad 1–10. rész. Amerikai tévésorozat.
- Gárdonyi Géza 1967. *Egri csillagok. (Bornemissza Gergely élete).* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Görgey István 1885. *1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Okiratok és ezek magyarázata, tanulmányok és történelmi kritika.* 1–3. Franklin Társulat, Budapest.
- Gvadányi József 1793. *Rontó Pálnak egy Magyar lovas Köz-Katonának és gróf Benyovszky Móritznak életek', Földön, Tengeren álmélkodásra méltó Történettyeiknek, 's véghez vitt Dolgaiknak leírása.* Wéber Simon Péter, Pozsony–Komárom.
- Gvadányi József 1975. *Egy falusi nótáriusnak budai utazása – Rontó Pál.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Jókai Mór 2000. *De kár megvénülni! Egy vén öcsémuram élményei után.* 1–2. Millenniumi könyvtár 106–7. Osiris Kiadó, Budapest.
- Juhász Gyula 2006. *Összes költeményei.* Osiris klasszikusok. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kodolányi János 2013. *A vas fia* 1–2. Nemzeti könyvtár. Magyar Közöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Konrád György 1989. *Agenda 1. Kerti mulatság. Regény és munkanapló.* Magvető Kiadó, Budapest.
- Kölcsey Ferenc 1981. *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz.* Gondolkodó magyarok. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Löns, Hermann 1923. *Kraut und Lot.* Sämtliche Werke in acht Bänden 5. Hesse & Becker, Leipzig. = <http://gutenberg.spiegel.de/buch/kraut-und-lot-1631/8>
- Mikes Kelemen 1978. *Művei. Törökországi levelek – Mulatságos napok.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- MKurir = *Magyar Kurir* 1794. október 28. Nro 35. Béts.
- Németh László 1975. *Égető Eszter.* Németh László munkái. Magvető Könyvkiadó – Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Nyisztor Zoltán 1937. *Mandarinok, kulik és misszionáriusok.* Szent István Társulat, Budapest.
- ONapló = *Országgyűlési Napló* 1990–2006. CD-ROM. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest.
- Rejtő Jenő 1969. *A Néma Revolverek Városa.* Albatrosz könyvek. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Rumy Károly György 1817. *Monvmenta Hungarica, azaz: Magyar emlékezetes írások* 1–3. 2., megjobbított, és Kazinczy Ferencz Előbeszédjével megbővített kiadás. Pesten.
- Sándor István 1795. *Sokféle.* Streibig József, Győr.
- Szalay Károly 1983. *Komikum, szatíra, humor.* Kossuth Kiadó, Budapest.
- Thackeray, William Makepeace 1995. *The Newcomes. Memoirs of a most respectable family.* Oxford World Classics. Oxford University Press, Oxford.
- Thackeray, William Makepeace 1974. *A Newcome család* 1–2. Ford. Róna Ilona. William Makepeace Thackeray művei. Magyar Helikon, Budapest.
- Tinódi Sebestyén 1974. *Tinódi egri históriás énekei.* Gárdonyi Géza Társaság Kiskönyvtára 2. Gárdonyi Géza Társaság, Eger.
- Vu Cseng-en 1980. *Nyugati utazás, avagy a Majomkirály története* 1–2. Európa Kiadó, Budapest.
- Zrínyi Miklós 2003. *Összes művei.* Magyar remekírók. Új folyam. Kortárs Könyvkiadó, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- AAKSZ. = MAGAY TAMÁS, *Angol és amerikai kifejezések szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- БСРЖ. = МОКИЕНКО, ВАЛЕРИЙ МИХАЙЛОВИЧ – НИКИТИНА, ТАТЬЯНА ГЕННАДЬЕВНА, *Большой словарь русского жаргона.* Норинт, Санкт-Петербург, 2000.

- БСРП. = МОКИЕНКО, ВАЛЕРИЙ МИХАЙЛОВИЧ – НИКИТИНА, ТАТЬЯНА ГЕННАДЬЕВНА, *Большой словарь русских поговорок. Более 40 000 образных выражений*. ОЛМА Медиа Групп, Москва, 2007.
- CDWPhO. = REES, NIGEL, *Cassell's Dictionary of Word and Phrase Origins*. Cassell, London, 2003.
- CHARPENTIER, JARL 1935. William of Rubruck and Roger Bacon. *Geografiska Annaler* 17: 255–267.
- CIED.² = *A Comprehensive Indonesian–English Dictionary*. Eds. STEVENS, ALAN M. – SCHMIDGALL-TELLINGS, A. 2., Rev. edition. Ohio University, Athens, Oh., 2010.
- Collins = *Collins COBUILD English Language Dictionary*. Ed. SINCLAIR, J. COBUILD, London–Glasgow, 1987. + CD-ROM.
- ČRFS. = МОКИЕНКО, ВАЛЕРИЙ – WURM, ALFRÉD, *Česko–ruský frazeologický slovník*. Univerzita Plackého v Olomouci, Olomouc, 2002.
- CWHF. = *The Cambridge World History of Food 2*. Eds. KIPLE, KENNETH F. – ORNEALS, KRIEMHILD CONEÈ. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára 1–6*. Emich Gusztáv / Athenaeum, Pest/Budapest, 1862–1874.
- DEL.R. = *Dicționarul explicativ al limbii române*. Red. COTEANU, ION – SECHE, LUIZA – SECHE, MIRCEA. Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1975.
- DSUE.⁸ = PARTRIDGE, ERIC, *A dictionary of slang and unconventional English. Colloquialisms and Catch Phrases, Fossilised Jokes and Puns, General Nicknames, Vulgarisms and such Americanisms as have been naturalised*. 8th edition. Routledge & Kegan Paul, London–Melbourne–Henley, 1984.
- DWB. = GRIMM, JACOB – GRIMM, WILHELM, *Deutsches Wörterbuch* 5. Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1873.
- EDOC. = SCHUESSLER, AXEL, *ABC Etymological Dictionary of Old Chinese*. ABC Chinese dictionary series. University of Hawai'i Press, Honolulu, 2007.
- EDR. = DIDEROT, DENIS, *Encyclopedie ou Dictionnaire Raisonne des Sciences, des Artes et des Metiers*. Paris, 1753.
- EHS.² = *Encyclopaedia of the History of Science, Technology, and Medicine in Non-Western Cultures 1–2*. Ed. SELIN, HELAINE. 2nd edition. Springer, Berlin – Heidelberg – New York, 2008.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. PUSZTAI FERENC. 2., átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- EWbD.² = PFEIFER, WOLFGANG, *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Deutscher Taschenbuch Verlag, Berlin, 1995.
- EWN. = PHILIPPA, MARLIES – DEBRABANDERA, FRANS – QUAK, AREND, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands 1–2*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2003–2009.
- GRLF. = *Le Grand Robert de la Langue Française*. Ed. REY, ALAIN. Dictionnaires le Robert 4. Paris, 2001.
- HO PENG YOKE 2008. Gunpowder. In: *EHS*.² 1: 1039–1041.
- ILDU. = KÜPPER, HEINZ, *Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache 1–8*. Klett, Stuttgart, 1982–1984.
- IVÁNYI BÉLA 1916. *A magyar tűzérség fejlődésének vázlata a XV. és XVI. században*. Csáth Ferenc, Debrecen.
- IVÁNYI BÉLA 1926. *A tűzérség története Magyarországon kezdettől 1711-ig*. Hadtörténeti Közlemények 27: 1–36, 125–166, 259–289, 393–419.
- Jegyzések = *A Tüzi Testekről való Jegyzések folytatása. Hadi és Más Nevezetes Történetek*. 1. szakasz, 24. füzet. Bécs, 1789. december 8.
- KEED. = NORIHIKO UČIDA – RAJAPUROHIT, BANDO BHIMAJI, *Kannada–English Etymological Dictionary*. Asian and African Lexicon. Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa – Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo, 2013.

- KEMÉNY JÁNOS 2008. *Baja mezőváros szerepe az 1848–1849. évi szabadságharcban* 1. Forrásközlemények 11. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét.
- LCFU. = PIIRAINEN, ELISABETH, *Lexicon of Common Figurative Units. Widespread Idioms in Europe and Beyond* 2. In cooperation with JÓZSEF ATTILA BALÁZSI. Peter Lang, New York, 2016.
- NEEDHAM, JOSEPH 1981. *Science in Traditional China. A Comparative Perspective*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- NEEDHAM, JOSEPH ed. 1986. *Science and Civilisation in China 5. Chemistry and chemical technology. Part 7. Military technology. The gunpowder epic*. Cambridge University Press, Cambridge.
- NMisz. = DOBA DÓRA, *Német–magyar idiómaszótár. Germanizmusok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.
- Nszt. = *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[5]. Főszerk. ITTÉZS NÓRA. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2006–[2013].
- NTC.³ = SPEARS, RICHARD A., *NTC's American Idioms Dictionary. The Most Practical Reference for the Everyday Expressions of Contemporary American English*. 3rd edition. NTC, Chicago, 2000.
- OED.² = *The Oxford English Dictionary* 1–20. Eds. SIMPSON, JOHN A. – WEINER, EDMUND S. C. 2nd edition. Clarendon Press, Oxford, 1989.
- PAN JIXING 2008. Rockets in China. In: *EHS*.² 2: 1906–1907.
- PARTINGTON, JAMES RIDDICK 1999. *A history of Greek fire and gunpowder*. John Hopkins University Press, Baltimore–London.
- PRAWDIN, MICHAEL 1940. *The Mongol Empire, its Rise and Legacy*. Allen and Unwin, London.
- PXC. = ЛАПТУХИН, ВИКТОР ВЛАДИМИРОВИЧ, *Русско–хауса словарь*. Издательство Советская энциклопедия, Москва, 1967.
- SCHLEGEL, GUSTAAF 1902. On the Invention and Use of Fire-Arms and Gunpowder in China. Prior to the Arrival of Europeans. *T'oung Pao* 3/1: 1–11.
- SED.² = CLOUGH, BENJAMIN, *Sinhalese–English dictionary*. 2., new and enl. edition. Wesleyan Mission Press, Colombo, 1892.
- SOED.³ = LITTLE, WILLIAM – FOWLER, HENRY WATSON – COULSON, JESSIE, *The Shorter Oxford English Dictionary on Historical Principles* 1–2. 3rd edition. Revised and edited by C. T. ONIONS. Clarendon Press, Oxford, 1990.
- СРС. = ОЛЬДЕРОГТЕ, ДМИТРИЙ АЛЕКСЕЕВИЧ, *Суахили–русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1961.
- СРЯ. = *Словарь русского языка XI–XVII вв.* 5. Гл. ред. БАРХУДАРОВ, СТЕПАН ГРИГОРЬЕВИЧ. Издательство Наука, Москва, 1978.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ТСРС. = ЕЛИСТАТОВ, ВЛАДИМИР СТАНИСЛАВОВИЧ, *Толковый словарь русского сленга*. АСТ-ПРЕСС, Москва, 2007.
- ТОКАЛ ZSOLT 1997. *A régi Kína fegyverei*. Zrínyi Kiadó – Terebess Kiadó, Budapest.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- VÖRÖS ÉVA 1996. *Egzotikus gyümölcsök magyar neveinek történeti-etimológiai szótára*. Doktori értekezések 1. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- ХРС. = БЕСКРОВНЫЙ, ВАСИЛИЙ МАТВЕЕВИЧ, *Хинди–русский словарь*. Государственное издательство иностранных и национальных словарей, Москва, 1953.

Names of destructive devices in Hungarian

The paper discusses the etymology of some names of incendiary and explosive devices used in warfare. In the creation of those devices, gunpowder played a key role. The linguistic analysis is prefaced by a brief history of gunpowder. Similar names were often introduced in cultures that are otherwise quite far from one another; those names remained unchanged in many cases while the devices were perfected and their shapes underwent radical changes. The motivation of the most important terms could be sound symbolism (*bomba* ‘bomb’), the incendiary character of the device (*tűzeszerszám* ‘fiery device’), the shape of some similar object (*gránát* ‘grenade’, *labda* ‘ball’, *rakéta* ‘rocket’), or the explosive fluid (*Molotov-koktél* ‘Molotov cocktail’). Similarly to other vocabulary items, these words often undergo metaphorisation, thus *bombahír* may mean ‘bombshell [piece of news]’, and *vitaminbomba* may mean ‘food containing high concentration of vitamins’. Given that the basic mechanisms of metaphorisation are the same everywhere, figurative expressions based on identical or similar conceptualisations can be found across languages.

Keywords: etymology, cultural history, history of technology, gunpowder, metaphor.

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA

Az ómagyar szerencs ’útonálló’ nyoma a régi kárpátukránban

1. Ez a régi és már rég kiveszett szavunk összefüggő magyar szövegből nem adatható, mindössze két 14. század közepi latin nyelvű oklevélből (1352: „Malefactores seu nociui homines wlgariter *Serench* dicti”, 1355: „Latrones seu malefactores wlgaliter *serench* dicti”, OklSz. 919), valamint két valamivel későbbi szójegyzékből (1395 k.: „statilantes : *zerench*”, BesztSzj. 173.; 1405 k.: „stratilates : *faranch* [!], SchlSzj. 657 (TESz. 3: 736; Gl. 648). A szó gyenge dokumentálhatósága kételyeket ébresztett olvasata iránt is (KNEZSA 1955: 502; TESz, i. h.; KISS 1987–1988: 223) és azt a benyomást keltette, hogy ez a szó „alig száz évet élt” nyelvünkben (MIZSER 1999), legalábbis ami írásos történetét illeti, hiszen a szóbeliségben jóval korábban is létezhetett és nyilván nem az utolsó írásos lejegyzése idején veszett ki. Szerencsére a szó jelentéséhez a kevés adat ellenére sem fér kétség: a *szerencs* ’gonosztevő, rabló’ volt, mégpedig a két szójegyzék egybevágó tanúsága szerint annak is országúti fajtája, vagyis ’útonálló’ (BARTAL 1901: 631).

A szó etimológiája vitatott. Az első és véleményem szerint mindmáig a legtalálhatóbb megfejtést TAGÁNYI KÁROLYNAK (1893: 317–318) köszönhetjük. Eszerint a ’rabló’ jelentésű *szerencs* ugyanabból a szláv **srěsti* ’találkozik’ igéből képzett és ’találkozás’ alapjelentésű **sręta* (vö. óe. szl. *sręsta*, SJS. 4: 335; ESJS. 566–567 *obrěsti*) főnévből származik, mint a *szerencse*. A szláv szó jelentése fejlődhetett a ’véletlen találkozás’, majd ’sors’ irányában (ebből lett *szerencse* szavunk), de „a szerencs-zsíványok is ennek köszönhetik nevüket. Szó szerint utasokkal *találkozó*k ők, azaz útonállók”. TAGÁNYI etimológiáját elfogadta PAIS DEZSŐ (1934: 110) és KLANICZAY TIBOR (1947: 38–39) is. Ezzel szemben KNEZSA ISTVÁN (i. h.) azt hozta fel, hogy a fenti szláv igének és főnévnek nincs olyan cselekvő személyt jelentő származéka, amelyből a magyar főnév közvetlenül